

Сошко О. Г.,
Академія муніципального управління, м. Київ

МЕТОНІМІЧНІ МОДЕЛІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ РИС ЛЮДИНИ (на матеріалі української, німецької та англійської мов)

У статті розглядаються найпродуктивніші метонімічні моделі фразеологічних одиниць на позначення морально-етичних характеристик людини в українській, німецькій та англійській мовах. Досліджуються механізми метонімізації та відображення в них лінгвокультурних особливостей.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, внутрішня форма, метонімія, структурно-семантичний аналіз.

В статье рассматриваются наиболее продуктивные метонимические модели фразеологических единиц, означающих морально-этические характеристики в украинском, немецком и английском языках. Исследуются механизмы метонимизации и отображенные в них лингвокультурные особенности.

Ключевые слова: фразеологическая единица, внутренняя форма, метонимия, структурно-семантический анализ.

The article concentrates on the most productive models of idioms with metonymy denoting moral and ethical characteristics in English, German and Ukrainian. Mechanisms of phraseological metonymy formation and their respective linguocultural peculiarities are investigated.

Key words: phraseological unit/idiom, metonymy, inner form, structural-semantic analysis.

На сучасному етапі розвитку мовознавства актуальним є вивчення фразеологізмів як одиниць, що відображають людський фактор у мові. Дослідження фразем, або фразеологічних одиниць (далі ФО), відбувається у різних напрямках. Насамперед це стосується розробки проблем фразеологічної семантики та пов'язаних з цим питань структури і семантики компонента у складі фразеологізму, ступеня смислової цілісності фразеологізму, характеру образності, відносин між вільним комплексом-прототипом і мотивованим на його основі фразеологізмом. Основоположним компонентом семантики фразеологізму є внутрішня форма, пов'язана з іншими компонентами семантики і, перш за все, з мовною мотивованістю фразеологічного значення. Структурно-семантичний аналіз, спрямований на виявлення закономірностей у зв'язках між фразеологічним значенням та формою його вираження, виступає важливою ланкою у дослідженні семантичної структури фразеологізмів.

Проблемам структурної семантики фразеологізмів, їх внутрішньої форми присвятили свої роботи такі вітчизняні науковці, як П. Селігей (внутрішня форма назв емоцій в українській мові) [5], Н. Дем'яненко (внутрішня форма ФО польської мови на позначення ментальних властивостей людини) [1], О. Каракуца (структурно-семантичний аналіз українських ФО з компонентом *душа*) [3], І. Заваринська (мотиваційна основа та семантика фразеологізмів з онімним компонентом в англійській, польській та українській мовах) [2]; М. Пасюківська (внутрішня форма зоофразеологізмів у польській мові) [4] та ін.

Відсутність загальнотеоретичних робіт, присвячених вивченню внутрішньої форми ФО на позначення морально-етичних рис людини на матеріалі української, німецької та англійської мов з точки зору завдань структурно-семантичного та лінгвокультурного аналізу, а також необхідність зіставлення ФО даної групи з метою виявлення як спільних, універсальних ознак, так і диференційних, специфічних етнокультурних та етнолінгвістичних рис, зумовлює актуальність даного дослідження.

Об'єктом нашого дослідження виступають українські, німецькі та англійські ФО на позначення морально-етичних рис людини, що містять у своєму складі метонімічно переосмислений компонент. Предметом дослідження є структурно-семантичні особливості цих ФО. Метою статті є розгляд метонімічних механізмів творення фразем, а також на основі зіставного аналізу виявити спільні та відмінні риси цих ФО в українській, німецькій та англійській мовах. Для реалізації цієї мети поставлені наступні завдання: дослідити внутрішню форму фразем та типи метонімічного переосмислення; визначити та проаналізувати найпродуктивніші моделі метонімічного перенесення значення.

Метонімічна образність носить особливий характер, оскільки метонімія показує зв'язки між предметами, явищами або ознаками. Більшість виразів досліджуваної групи, утворених за участю метонімії, належать до соматичної фразеології, у метонімічному переосмисленні якої головну роль відіграє асоціація «частина-ціле». У складі метонімічних фразем на позначення морально-етичних характеристик ми виявили ключові компоненти-соматизми з такими значеннями:

• «серце»

Слід зазначити, що серце відзначається енантіосемічною амбівалентністю образних інтерпретацій: власне наявність серця взагалі чи у належному місці надає людині позитивні характеристики; водночас серце у вторинному осмисленні – це носій якраз негативних рис (гніву, невдоволення) або негативного ставлення до когось/чогось. Пор.: укр. *мати серце/мати хоч трохи серця* 1. «бути чуйним, добрим, доброзичливим, порядним і т. ін.»; 2. «бути незадоволеним ким-, чим-небудь // Ображатися, гніватися, сердитися на кого-небудь» [СФУМ, с. 377]; *не мати серця* 1. «бути жорстоким, непорядним і т. ін.»; 2. «не ображатися на когось; бути байдужим до когось, до чогось» [СФУМ, с. 380]; нім. *ein Herz haben* (тж. *viel Herz haben; ein Herz im Leibe haben*; поет. *Ein Herz im Busen tragen*) «бути щирою, чуйною людиною; мати велике серце» [НУФС: 1, с. 330]; розм. *j-d hat das Herz auf dem rechten Fleck (auf der richtigen Stelle)* (тж. *j-m sitzt das Herz am rechten Fleck*) «хто-н. справжня людина (добра, чесна, смілива тощо)» [НУФС: 1, с. 330] (досл. «хтось має серце у правиль-

ному місці»); англ. розм. *have a heart* «бути добрим, розважливим, співчутливим» [LDEI, с. 157; DAIPV, с. 285]; *have (with) one's heart in the right place* (також *one's heart is* або *lies in the right place*) «мати добрі наміри; бути доброзичливою, чуйною людиною» [БАРФС, с. 374; АУФС, с. 475; LDEI, с. 158] (досл. «мати серце у правильному місці», або «чиєсь серце є/лежить у правильному місці»).

У наведених українських і англійських фразеологізмах відбувається сполучення метафори і метонімії: серце може метонімічно позначати або людину, або її моральні властивості, при цьому метафоричні атрибути визначають як позитивні, так і негативні характеристики: укр. *щире (золоте) серце* «чесна, відверта, щедра, доброзичлива людина. // Чесність, відвертість, доброзичливість, сердечність» [СФУМ, с. 229]; *велике серце (у кого)/великого серця* «хто-небудь дуже добрий, чуйний, здатний перейматися чимись переживаннями, горем» [СФУМ, с. 639]; *добре серце* «лагідний, доброзичливий характер» [СФУМ, с. 639]; *кам'яне (камінне) серце* «хто-небудь байдужий, нечулий» [СФУМ, с. 640]; англ. *a kind (soft, sympathetic, warm) heart* «добре серце, м'якосердність, чуйність (звідси *kind-hearted, soft-hearted, warm-hearted*)» [БАРФС, с. 375] (досл. «добре (м'яке, співчутливе, тепле) серце»); *a big heart* 1. «великодушна, шляхетна людина; людина великої душі»; 2. «великодушність, шляхетність» [БАРФС, с. 373] (досл. «велике серце»); *a hard heart* (також *a heart of flint* або *of stone, stony heart*) «кам'яне серце, жорсткосердність, бездушність» [БАРФС, с. 374] (досл. «тверде серце (серце з кременю, каменя)»).

Негативно-оцінна асоціація серця з каменем присутня в ідіоматиці усіх трьох мов: укр. *кам'яне (камінне) серце* (чис, у кого) «хто-небудь байдужий, нечулий» [СФУМ, с. 640]; *мати кам'яне (камінне) серце* «бути нечуїним, жорстоким, бездушним і т. ін.» [СФУМ, с. 374]; нім. *ein hartes (steinernes, eisernes) Herz haben* (тж. *ein Herz von Stein haben*) «мати кам'яне серце; мати не серце, а камінь» [НУФС: 1, с. 330]; англ. *a heart of stone, stony heart* «кам'яне серце, жорсткосердність, бездушність» [БАРФС, с. 374]; *have (with) a heart of stone* «бути холодним та недружнім» [DAIPV, с. 285; LDEI, с. 158]. М'яким серце може бути у доброї, лагідної, поступливої людини: укр. *мати м'яке серце* [СФУМ, с. 374], *м'який серцем* [СФУМ, с. 413]; нім. *ein weiches (mitfühlendes) Herz haben* [НУФС: 1, с. 330] (досл. «мати м'яке/співчутливе/чуйне серце»).

Доброта, щирість, відвертість, доброзичливість передаються у фразеологізмах через асоціацію серця із золотом, з якого у кожній культурі історично виготовлялися і виготовляються золоті монети, гроші та інші коштовні речі: укр. *щире (золоте) серце* «чесна, відверта, щедра, доброзичлива людина. // Чесність, відвертість, доброзичливість, сердечність» [СФУМ, с. 229]; нім. *ein goldenes Herz haben* «мати велике серце, бути людиною великої душі» [НУФС: 1, с. 330] (досл. «мати золоте серце»); англ. *(have) a heart of gold* «бути добрим, відвертим, дружнім; золоте, благородне серце [етим. фр. *un cœur d'or*]» [DAIPV, с. 285; БАРФС, с. 374; LDEI, с. 157] (досл. «мати серце із золота»). В.Д. Ужченко зазначає, що найважливіша значеннева риса «золотих» виразів – указувати на особливу цінність когось або чогось [6, с. 15].

• «душа»

На думку багатьох філософських напрямків і релігійних течій, душа – це безсмертна субстанція, нематеріальна сутність, в якій виражена божественна природа людини, що дає початок й обумовлює життя, здатність відчувати, мислити; зазвичай душа протиставляється тілу. Крім того, душу розглядають як сукупність рис, якостей, властивих певній особі. Найвнішній душі характеризує людину з прекрасними рисами характеру. Будучи нематеріальною, душа все ж локалізується в тілі людини (пор. рос. *в чѐм только душа держится* і под.), через це ми зараховуємо відповідні ключові лексеми до соматизмів. Отже, укр. *мати душу* означає бути чуйним, доброзичливим, сердечним [СФУМ, с. 373], *не мати душі/нічого не мати за душею* «бути непорядним, недоброзичливим, жорстоким» [СФУМ, с. 379]; англ. *have no soul* «бути бездушним; бути безстрашим, холодним» [АУФС, с. 471] (досл. «не мати душі»).

Моральність людини може вимірюватися вмістом душі (серця): укр. *мати Бога в душі (в серці, в животі)/мати Бога* «бути милосердним, добрим, совісним, справедливим» [СФУМ, с. 372], *мати Христа в душі (в серці)* «бути справедливим, милосердним, порядним, доброзичливим» [СФУМ, с. 379], *не мати Бога в душі (в серці, в животі)/мати Бога й серця в животі* «бути жорстоким, бездушним, несправедливим» [СФУМ, с. 379]. Бог у релігії наділений рисами ідеальної, вищої істоти. В монотейстичних, або, власне, релігіях Бог – центральна фігура, всемогутня вища особистість, а також творець всесвіту і всього живого в ньому. Відображаючи концепцію абсолюту, він вважається вічним, безсмертним, всюдисущим, всезнаючим і т. п. Він є абсолютне добро і любов.

Конкретне значення звороту може визначати метафорична характеристика душі: укр. *відкрита (розкрита) душа* (у кого, чия) 1. «(для кого) хто-небудь прихильно, щиро ставиться до кого-небудь»; 2. «(для чого) хто-небудь чулий, чуйний до чогось» [СФУМ, с. 225], *душа навстіж (нарозхрист)* «хто-небудь відвертий, щирий у поведженні з іншими» [СФУМ, с. 226], *щира (золота) душа; щире (золоте) серце* «чесна, відверта, щедра, доброзичлива людина. // Чесність, відвертість, доброзичливість, сердечність» [СФУМ, с. 229], *широка душа; широке серце* 1. «хто-небудь чуйний, щедрий, щирий»; 2. «чуйна, щедра, щира вдача у кого-небудь» [СФУМ, с. 229], *душа (губа) не з лопуцька* «хто-небудь наділений позитивними рисами; сміливий, принциповий» (або *душа із лопуцька*) [СФУМ, с. 226]; *порожня душа; порожнє серце* «хто-небудь відчуває душевну спустошеність, байдужість до навколишнього світу, перебуває у стані депресії» [СФУМ, с. 229], *черства душа; черстве серце* (в кого) «хто-небудь нечуїний, байдужий» [СФУМ, с. 229]; нім. розм. *j-d hat Hornhaut auf der Seele* «хто-н. дуже черства, нечула людина; у кого-н. душа мохом поросла» [НУФС: 1, с. 349] (досл. «мати мозоль на душі»), *ein schwarze Seele haben* «бути недоброю, злою людиною» [НУФС: 2, с. 187] (досл. «мати чорну душу»); англ. *honest (kind, simple) soul* «добряча душа, добряк; добряча, чесна, простодушна людина» [АУФС, с. 504] (досл. «чесна (добра, проста) душа»).

• «голова»

У даній групі фразем соматизм *голова* входить до виразів на позначення таких рис, як гордість, зарозумілість. При цьому голова або високо піднімається, або взагалі знаходиться у повітрі: нім. *den Kopf hochhalten (aufrechthalten)* «високо тримати голову, тримати себе з гідністю» [НРФС, с. 339]; англ. *go about with one's head in the air* «величатися; задаватися; задирати ніс» [БАРФС, с. 367] (досл. «ходити із своєю головою в повітрі»).

Повітря може не тільки підносити голову вгору, а й наповнювати та збільшувати: англ. *swelled head (amer. big head)* «зазнайство, зарозумілість» [БАРФС, с. 371] (досл. «розпухла (велика) голова»), *wind in the head* «порожня уява; зазнайство, самовдоволення, зарозумілість» (не зміш. з рос. *ветер в голове*) [БАРФС, с. 825].

• «ніс»

Як вже зазначалося вище, великого значення у групі фразем на позначення морально-етичних рис відіграє переосмислення саме параметричних характеристик тіла. Горда, чванлива, самовпевнена людина веде себе певним чином, який можна назвати стереотипом: піднімає вгору голову та ніс: укр. *гнути (дерти, задира-ти)/загнути (задерти) кирпу (носа, ніс)* «гордовито триматися, бути чванливим, гонористим; зазнаватися» [СФУМ, с. 151], *[до] носа [ї] коцюбою (кочергою) не дістати* «хто-небудь надмірно чваниться, пишається» [СФУМ, с. 208], *кирпа вгору* «хто-небудь тримається з погордою, зарозуміло, зверхньо дивиться на кого-небудь» [СФУМ, с. 294], *зневаж. пиндючити ніс (вульг. морду)* «поводитися чванливо, бундючно» [СФУМ, с. 502], *піднімати (підіймати, підносити)/підняти (підійняти, піднести) [догори] носа (ніс)* «гордовито, самовпевнено триматися, ставитися до інших зневажливо» [СФУМ, с. 511]; нім. розм. *die Nase hoch tragen* «задирає ніс, ходити гоголем» [НРФС, с. 412]; англ. *with one's nose in the air* «той, хто дивиться на інших зверхньо, задирає носа» [БАРФС, с. 539] (досл. «із своїм носом у повітрі»).

• «очі»

Народні вірування у можливість накликати нещастя, хворобу на когось, завдати комусь шкоди особливим магічним поглядом (тобто зурочити), зумовлює значення фраземи укр. *лихе (погане, зле і т. ін.) око//лихі очі* 1. «той, хто здатний зробити неприємність, вчинити зло; недобра, недоброчлива людина»; 2. (у кого) «погляд людини, з яким пов'язують неприємність, нещастя і т. ін.» [СФУМ, с. 463].

Порядна, чесна, безкомпромісна людина позначається фразевою укр. *світле око* [СФУМ, с. 465]. Мотивацією фразем на позначення негативних рис може виступати якісна характеристика очей: укр. *очі завидючі* 1. «хтось дуже заздрисний, жадібний, ненаситний»; 2. зі сл. *дивитися, поглядати* «заздро, жадібно» [СФУМ, с. 476]; нім. *der Schalk schaut (guckt/sieht) ihm aus den Augen* «по очах видно, що він шахрай» [НРФС, с. 479] (досл. «хитрун/шахрай виглядає (гляди́ть, дивиться) з його очей»).

• «вуха»

Оскільки вухо – це орган, головною функцією якого є сприйняття звуку, фраземи з цим компонентом так чи інакше пов'язані з отриманням людиною інформації ззовні. При цьому може додаватися якісна метафоризація цього органу: про цікаву людину говорять, що вона має «довгі вуха» англ. *have (got) long ears* [БАРФС, с. 233], про людину, ласу до новин, пліток – що вона «має сверблячі вуха» англ. *have itching ears* [БАРФС, с. 233]. Остання фразема має біблійне походження: Апостол Павло нагадує Тимофію, що жоден не може лишитися нейтральним, почувши правду про Бога у Христі. Бо може прийти час, коли люди будуть замість цього послуговуватися чутками: англ. *For the time will come when they will not endure sound doctrine; but after their own lusts shall they heap to themselves teachers, having itching ears* (2 Тим. 4: 3).

• «руки»

Достатньо численною є група фразем з компонентами-соматизмами на позначення верхніх кінцівок або їх частин. Саме у морально-етичній сфері ці органи «відповідають» за ставлення людини до наживи або чужої власності. Додаткової характеристики можуть надавати супутні ад'єктиви, які позначають параметричні або якісні ознаки. Про людину, яка прагне до наживи, дуже жадібну, ненаситну говорять, що в неї укр. *руки загребуці* [СФУМ, с. 623]. Потяг до крадіжки, привласнення чужого переосмислюється як довжина чи викривлення верхніх кінцівок або їх частин (укр. *довгі руки* (в кого) [СФУМ, с. 622]; нім. розм. през. *lange (krumme) Finger haben (machen)* [НРФС, с. 179] (досл. «мати довгі (криві) пальці»)), до рук може щось «липнути» або руки можуть «свербіти» (укр. жарг. *мати сверблячі (липкі) руки* [СФУМ, с. 376]; англо-амер. жарг. *have sticky fingers* «на руку нечистий» [БАРФС, с. 275] (досл. «мати липкі пальці»), *have an itching palm* «брати хабарі, бути корисливим, жадібним» [БАРФС, с. 561] (шекспірівський вираз; досл. «мати сверблячу долоню»), *an itching palm* «жадібність до грошей, наживи» (частина виразу *have an itching palm*) [БАРФС, с. 561] (досл. «свербляча долоня»). Моральна (не)чистота асоціюється із (не)чистотою верхніх кінцівок: нім. *j-d hat schmutzige (unsaubere) Hände* 1. «чиясь совість нечиста, хто-н. замішаний у злочині»; 2. «хто-н. бере хабарі» [НРФС, с. 259] (досл. «хтось має брудні (нечисті) руки»); англ. *one's hands are clean* «невинний; чесний, з незаплямованою репутацією» [походить від виразу *clean hands*] [БАРФС, с. 353]. Фразема англ. *clean hands* «незаплямованість, чесність» [БАРФС, с. 347] (досл. «чисті руки») має біблійне походження: англ. *He that hath clean hands, and a pure heart; who hath not lifted up his soul unto vanity, nor sworn deceitfully* (Псалми 24: 4).

• «шкіра»

Шкіра, як найбільший орган людського тіла метонімічно уособлює саму людину, її внутрішню сутність. Егоїстична людина, яка намагається робити що-небудь лише для себе; піклується про особисті інтереси, нехтуючи іншими, характеризується фраземами: укр. груб. *тремтіти (труситися) за свою (власну) шкіру* [СФУМ, с. 719], *дбати [тільки] про свою шкіру* [СФУМ, с. 189]. Звернімо увагу, що замість звичного слова укр. *шкіра* тут говориться про укр. *шкуру*, в загальному випадку вживаного щодо тварин; таким чином негативно-оцінна конотація передається ще й цією зооморфічною деталлю. Протилежні якості шкіри надають особі протилежних внутрішніх якостей: нім. розм. *eine brave (ehrliche, gute) Haut* «молодець, молодчина; добрий (або чесний) малий, хороша людина» [НРФС, с. 269] (досл. «чесна, добра шкіра»).

Проаналізувавши найпродуктивніші моделі метонімічного перенесення значення, можемо зазначити, що внутрішній формі фразем на позначення морально-етичних рис людини властива культурна конотація, характерною рисою якої є образна вмотивованість, що безпосередньо пов'язана із світобаченням народу-носія мови. У подальшому нам вважається перспективним моделювання переосмислених значень фразеологізмів, що позначають інші ментальні характеристики людини на матеріалі української, німецької та англійської мов та проведення зіставного аналізу сем, які лежать в основі образного переносу з метою розкриття національно-культурної своєрідності фразем.

Література:

1. Дем'яненко Н. Б. Польські фразеологічні одиниці на позначення ментальних властивостей людини: структурно-семантична та формально-граматична характеристики: Автореф. дис.... канд. філол. наук: 10.02.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут філології. – К., 2003. – 23 с.
2. Заваринська І. Ф. Лінгвокультурна мотивація фразеологізмів з онімним компонентом в англійській, польській та українській мовах: Автореф. дис.... канд. філол. наук: 10.02.17 / Національний пед. ун-т ім. М. Драгоманова. – К., 2010. – 22 с.
3. Каракуця О. М. Фразеологізми української мови з компонентом «душа» (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2002. – 19 с.
4. Пасюківська М. В. Зоонімічна лексика в польській фразеології: склад, семантика, функції: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.03 / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – К., 2009. – 18 с.
5. Селігей П. О. Внутрішня форма назв емоцій в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – К., 2001. – 23 с.
6. Ужченко В. Д. Образи рідної мови. – Луганськ : Знання, 1999. – 216 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

- АУФС** – Англо-український фразеологічний словник / Уклад. К.Т. Баранцев. – 3-тє вид., стер. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2006. – 1056 с.
- БАРФС** – Большой англо-русский фразеологический словарь: Около 20000 фразеологических единиц / А. В. Кунин. – 6-е изд., исправл. – М. : Живой язык, 2005. – 944 с.
- НРФС** – Бинович Л. Э., Гришин Н. Н. Немецко-русский фразеологический словарь. Под ред. д-ра Малиге-Клаппенбах и К. Агрикола. Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : «Русский язык», 1975. – 656 с.
- НУФС** – Німецько-український фразеологічний словник / Уклали В. І. Гаврись, О. П. Пророченко. – В 2 т. – К. : Радянська школа, 1981. – Т. 1. – 416 с., Т. 2. – 384 с.
- СФУМ** – Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2008. – 1104 с.
- DAIPV** – Mc Graw-Hill's Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs / Richard A. Spears. – USA, New York : The Mc Graw-Hill Companies, Inc., 2005. – 1080 p.
- LDEI** – Longman Dictionary of English Idioms. – London : Longman Group UK Limited, 1996. – 387 с.